

ŽENSKO PRISELJEVANJE IN ZAPOSLOVANJE V TRSTU NA PRELOMU 19. IN 20. STOLETJA

Aleksej KALC¹

COBISS 1.01

IZVLEČEK

Žensko priseljevanje in zaposlovanje v Trstu na prelomu 19. in 20. stoletja

Prispevek obravnava žensko priseljevanje in zaposlovanje v Trstu na podlagi podatkov popisne statistike. Začenja s prikazom izvirne geografije migracijskih tokov in dejavnikov, ki so vplivali na njihov obseg, časovno dinamiko in spolno sestavo. Nadaljuje s predstavitvijo ženskega zaposlovanja, ki se je osredotočalo na obrti in služenje po domovih, in demografije ženskega pridobitnega dela, ki je bilo večinoma povezano z mladostjo in s samskim stanom. V tretjem delu predstavlja krajevni izvor gospodarsko aktivnih žensk, vključevanje na delovni trg in porazdelitev po posameznih segmentih, pri čemer so mestne ženske težile k zaposlovanju v obrtnih dejavnostih, hišno delo pa je bilo večinoma v domeni priseljenk. Ta delitev izhaja iz specifik poklicnih dejavnosti in korelacij med različnim socialnim položajem in življenjskimi aspiracijami mestnih ter priseljenih žensk. Prispevek se dotakne tudi vprašanja verodostojnosti statističnega izkazovanja ženskega udejstvovanja v gospodarstvu in vidikov migracije. KLJUČNE BESEDE: ženske migracije, žensko zaposlovanje, Trst, urbanizacija, zgodovina mest

ABSTRACT

Female Immigration and Employment in Trieste at the Turn of the 19th and 20th Centuries

The article examines female immigration and employment in Trieste on the basis of census statistics. It starts by illustrating the geographic origin of the immigration flows and the factors that influenced their volumes, dynamics and sex ratio. Then the employment of women is presented, which was mainly correlated with young age and single marital status and was concentrated in two principal sectors: crafts and domestic services. In the third part the article analyses the geographical origin of the economically active female population, their inclusion in the labour market and their distribution by working segments. We found that the native women tended to be employed in craft activities, while domestic services were the dominion of immigrant women. This separation is correlated with the specificities of the working sectors, the different social status and the aspirations of native and immigrant women. We also discuss certain aspects of female migration and the reliability of the statistics concerning the involvement of women in economic activities.

KEY WORDS: female migrations, female employment, Trieste, urbanization, urban history

---

¹ Dr. zgodovinske antropologije, izredni profesor, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana, AKalc@zrc-sazu.si.

UVOD

V pričujočem prispevku pretresamo problematiko ženskega dela v Trstu in ženskega priseljevanja vanj na prehodu 19. in 20. stoletja, ko je mesto z uveljavitvijo pretovornega pristaniškega prometa in industrializacije doživljalo novo obdobje gospodarske in demografske ekspanzije. S tem je še okrepilo vlogo gospodarskega središča in velikega mesta, kar je vplivalo tudi na demografski razvoj in migracijska gibanja širokega zaledja. V središču zanimanja so možnosti, ki jih je mestni trg dela ponujal ženskam, in razmerja med ženskim gospodarskim udejstvovanjem in priseljevanjem. Pri tem želimo poudariti nekatere splošne konceptualne poteze in specifike, ki so se izrazile v tej fazi urbanizacije in procesa množičnega prehajanja podeželskega prebivalstva v mestno okolje. Te poteze se tičejo dinamike, obsega in izvirne geografije priseljenjskih tokov ter diskriminant, ki so jih v ženskem zaposlovanju in migracijah postavljali starost, stan, krajevni izvor in oblike bivanja v mestu. Analiza temelji na statistiki ljudskih štetij in obdelavi podatkov, ki ju je tržaški občinski statistični urad opravil ob popisu 1900 za specifične potrebe mesta. Ta posebni elaborat (Frühbauer 1906) je zelo dragocen za preučevanje priseljevanja, ker v nasprotju z uradnimi objavami popisnih podatkov upošteva, tako v demografski statistiki kot v statistiki dela, tudi krajevni izvor prebivalstva.

POTEZE PRISELJEVANJA V TRST NA PODLAGI POPISNE STATISTIKE

Od sedemdesetih let 19. stoletja do zadnjega avstrijskega ljudskega štetja je tržaško prebivalstvo naraslo za 84 odstotkov in se s 123.000 povečalo na skoraj 227.000.¹ Rasti je botrovalo doseljevanje, ki se je po odpravi proste luke razživel z novim tokom mestne ekonomije v devetdesetih letih 19. in prvem desetletju 20. stoletja. Selitveni saldo je poskočil najprej z 9.318 na 16.590 in nato na 35.698 priseljencev, kar je znašalo dobrih 79 odstotkov oziroma več kot 71 odstotkov dejanskega demografskega prirastka. Priliv je pritegnila ekspanzija delovnega trga v industriji, pristaniških dejavnostih, gradbeništvu in drugih gospodarskih sektorjih (Finzi, Panariti, Panjek 2003). V izvornih območjih pa je bil izseljenski korak proti Trstu spodbujan z modernizacijskimi procesi, ki so podirali tradicionalna gospodarska in družbena ravnovesja ter spodbujali prerazporejanja prebivalstva na relacijah med periferijami in centri gospodarskega razvoja (Cattaruzza 1979; Page Moch 1992; Bade 2005).

Priseljevanje je ohranjalo nekatere strukturne poteze, ki jim je mogoče slediti vse od začetka 18. stoletja. Med temi je bila izvorna geografija priseljenjskih tokov. Z rastjo gospodarskega potenciala je mesto okrepilo atraktivno moč v širšem mednarodnem prostoru, glavnina priliva pa je izvirala še naprej iz bližnjega in srednje oddaljenega mestnega zaledja (tabela 1). Znotraj avstrijskih državnih meja so ga tvorile predvsem dežele Goriško-Gradiška, Kranjska in Istra (imenovali jih bomo primarni izvorni bazen), od koder je bilo skoraj 60 odstotkov priseljencev, naštetih v mestu ob zadnjih treh avstrijskih popisih prebivalstva. Med 16 in 19 odstotki jih je izviralo iz drugih avstrijskih dežel, največ iz Dalmacije, Štajerske in Koroške. Približno četrtnina priseljencev pa je prihajala iz ogrske polovice monarhije in drugih držav, zlasti iz sosednje Italije, od koder se je na začetku 20. stoletja tok močno povečal in največ prispeval h krepitevi števila priseljencev iz tujine.

Priseljenski tokovi so se razlikovali po dinamikah, kar je bilo povezano s strukturnimi in z razvojnimi dejavniki v izvornih deželah. Tako so Goriško-Gradiška, Kranjska in Istra v tridesetih letih 19. stoletja stopile v fazo pospešenega naraščanja števila prebivalstva, a z različnimi težnjami rasti. Na Goriškem je

¹ Podatki in celoten prikaz se nanašajo na prebivalstvo tržaške občine, ki je poleg mesta in predmestnih četrti vključevala tudi vasi in soseske neposredne kmečke okolice. Kot priseljenci in priseljenke so mišljeni prebivalci, rojeni zunaj meja tržaške občine.

bilo naraščanje precej hitro in ob omejeni vzdržljivosti deželnega gospodarstva se je večji delež naravnega prirastka odlival z izseljevanjem. To je bilo usmerjeno predvsem v Trst, kjer so prebivalci, rojeni v Goriško-Gradiški, tvorili najštevilčnejšo priseljsko komponento. Izvirali so bolj ali manj iz vseh okrajev, sorazmerno pa največ iz sežanskega. Tu je v treh desetletjih pred vojno izseljevanje odjedlo do tri četrtine naravnega prirastka in se v glavnem stekalo v bližnje mesto, s katerim je sežansko območje živelo v tesnem gospodarskem in družbenem razmerju (Kalc 2013). Trst je bil trg kraškega kmetijstva in vse večjega zaposlovanja, zlasti potem, ko je z južno železnico opešala tradicionalna prometna vloga območja in z njo povezane dejavnosti. Na Kranjskem je bilo naraščanje števila prebivalstva veliko počasnejše zaradi nižje naravne rasti in močnega izseljevanja. Če je to na Goriškem od devetdesetih let vse manj vplivalo na demografski razvoj dežele, se je na Kranjskem stopnjevalo in se usmerjalo proti notranjim ter transnacionalnim ciljem, med katerimi so prednjačile Združene države Amerike. Tokovi proti Trstu so bili le del teh gibanj. Izvirali so iz skoraj vseh delov Kranjske, a kot že v preteklosti, največ iz postojnskega, logaškega in ljubljanskega okraja. Tudi postojnsko in logaško območje sta občutila negativne posledice južne železnice, hkrati pa je ta olajšala stike in intenzivirala že utečeni selitveni tok proti Trstu.

Tabela 1: Priseljenci v Trstu po deželi rojstva, 1890–1910

	1890	1900	1910
Goriško-Gradiška	28,4	25,8	22,5
Kranjska	14,9	14,1	11,6
Istra	15,0	19,8	20,5
<i>Skupno</i>	<i>58,3</i>	<i>59,6</i>	<i>54,6</i>
Dalmacija	4,2	4,3	5,2
Koroška	2,9	2,5	2,5
Štajerska	4,3	3,1	4,2
Druge dežele	6,3	5,9	6,5
Avstrija	76,0	75,4	72,8
Tujina	24,0	24,6	27,2
<i>Skupno število</i>	<i>61.489</i>	<i>72.094</i>	<i>98.782</i>

Na Kranjskem in Goriškem je od srede stoletja potekalo prestrukturiranje kmečke posesti, ki je bila še vedno pretežno subsistenčno naravnava, a se je usmerjala tudi v tržno produkcijo. Razslojevanje tradicionalne kmečke družbe je večalo socialno diferenciacijo na podeželju in potiskalo vse številčnejše sloje prebivalstva na rob produktivnih razmerij ter v socialno negotovost. To so bili kmečki sloji brez lastne zemlje in mali posestniki, ki niso mogli več računati na tradicionalne resurse, kot so bili srenjska zemljišča, zaslužek od neagrarnih dejavnosti, od trgovine do obrti in manufakture, ki so izginjali zaradi konkurence industrijskih proizvodov. Predvsem pa so vse številčnejše mlade generacije, sinovi in hčere demografskega prehoda, na podeželju množili vrste kmečkega proletariata. Mala kmečka družina, vpe-ta v racionalizacijo proizvodnje in iskanje ravnovesja med proizvodnjo in porabo, jih ni bila sposobna rešiti pred družbeno marginalizacijo, kaj šele omogočiti jim družinsko reprodukcijo. Sam sloj kmečkih posestnikov se je šibil pod vplivom konkurence kmetijskih proizvodov, izgube dobička od kmečke trgovine, davčnega pritiska, agrarne krize in zadolževanja (Cattaruzza 1979: 9–20).

Nekoliko drugače so potekali procesi in spremembe v Istri, kjer je prebivalstvo naraščalo hitreje, a njegova rast do osemdesetih let ni povzročala izseljevanja. Istra je tradicionalne gospodarske povezave s Trstom in svojimi obalnimi mesti izkoristila s povečanjem proizvodnje za živilski trg, z intenziviranjem neagrarnih virov zaslužka in s sezonskim vključevanjem na tržaški trg dela. S tem je uspela dlje zadržati prebivalstvo in ohraniti tradicionalne družbene strukture. Zaradi zamujanja modernizacijskih sprememb na eni strani in vse obsežnejšega trga dela v Trstu, se je izseljevanje proti mestu začelo večati in dobivati stalni značaj (Cattaruzza 1979: 9–20; Dukovski 2013). Leta 1890 so Istrani v Trstu številčno dohi-

teli priseljence iz Kranjske, v naslednjih dvajsetih letih pa se je njihovo število podvojilo in ob popisu leta 1910 so predstavljali več kot 20 odstotkov vseh priseljencev. Poglavitni tok je izviral iz koprskega okraja, od koder je bilo leta 1910 več kot 41 odstotkov vseh Istranov v Trstu. Preostali so prihajali iz Poreča, Pulja, Voloske, z Lošinja in iz Pazina. Tisti z obalnih območij so bili pogosto povezani s poklici in z dejavnostmi v pomorstvu in ladjedelništvu.

Tokovi iz Furlanije in Benečije so sledili že utečenim potem proti Trstu in se bohotili pod pritiskom preustroja gospodarskih odnosov in družbenih neravnovesij. Izseljevanje se je tu porajalo tako z razslojevanjem male kmečke posesti kot v povezavi s krizo kolonatskega agrarnega sistema, kjer je do izločevanja prebivalstva prihajalo zaradi krčenja kmečkega dohodka in uvajanja kapitalistično vodene proizvodnje (Lazzarini 1981; Micelli 1991). »Regnicoli«, kot so imenovali priseljence iz Kraljevine Italije, so množično prihajali tudi iz drugih delov polotoka in so ob izbruhu vojne s 50.000 osebami postali najštevilčnejša priseljska skupina (Cattaruzza 1979: 39; Dorsi 1996).

Priseljevanje v Trst v tem obdobju seveda ni izviralo samo s podeželja oziroma iz kmečkih vrst in priseljenci niso množili le delavskih četrti in slojev prebivalstva. Mesto je bilo kot deželna prestolnica, sedež državnoupravnih ustanov, gospodarsko težišče in največja urbana naselbina severovzhodnega Jadrana deležno dotoka raznolikih poklicnih skupin in družbenih komponent, ki so zapolnjevale potrebe delovnega trga in se odzivale na perspektive življenja v velikem mestu. Pomenljivo je, da so priseljenci, ki jih je bilo občutno manj kot rojenega prebivalstva, sestavljali do polovice aktivnih in da so številčno prevladovali v vseh sektorjih gospodarstva, razen v kmetijstvu in obrti ter industriji.

ZNAČILNOSTI ŽENSKEGA DOTOKA

Tako med rojenim kot med priseljenim tržaškim prebivalstvom so prevladovale ženske. Njihov delež med priseljenci se je v devetdesetih letih v primerjavi s preteklostjo skrčil in se skoraj izenačil z moškim (tabela 2). Spolni sestav priseljskega dotoka je odsev priložnosti, ki jih mestna ekonomija in trg dela ponujata vključevanju moških oziroma žensk. Z njihovim spreminjanjem je povezan tudi omenjeni premik. Industrializacija, krepitev pristaniških in pomorskih dejavnosti, ekspanzija mestne aglomeracije in gradbenega sektorja so spodbudili večji dotok moške komponente in njeno številčno zблиžanje z žensko. Žensko gospodarsko udejstvovanje kljub napredovanju ni bilo deležno sorazmernega povečanja in se je zgoščalo, kot bomo videli, v nekaterih tradicionalnih poklicih.

Struktura po spolu se je vsekakor občutno razlikovala glede na geografski izvor tokov, pri čemer se je ohranjala kontinuiteta iz preteklosti. Med priseljenci iz tujine so z okrog 55 odstotki prevladovali moški, med tistimi iz notranjosti države pa je bilo več žensk (tabela 2). Presežek žensk so torej vzdrževali notranji tokovi, pripišemo pa ga lahko velikemu številu hišnih pomočnic, ki so izvirale večinoma iz notranjega zaledja. Tudi v gibanjih iz avstrijskih dežel je opaziti diferencirano spolno zastopanost in različno izvorno geografijo med ženskim in moškim prilivom. Žensko doseljevanje je izviralo v večji meri kot moško iz Goriško-Gradiške, Kranjske in Istre, od koder je bilo do 63 odstotkov priseljenk (tabela 3). V preteklosti je bil razkorak med spoloma še večji. Taka shema je bila povezana z različnimi možnostmi zaposlovanja in usmeritvami delovnih migracij. Povpraševanje po nekvalificirani delovni sili so v mestu večinoma zapolnjevali priseljenci in priseljenke iz bližnjega zaledja. Pri ženskah je bil to trg hišnih poslov, ki je predstavljal dokaj stabilen segment ženskega zaposlovanja in dejavnik priseljevanja. Moški del trga nekvalificiranega dela pa je bil bolj nihajoč, delno sezonsko naravnano oziroma časovno še bolj razdrobljen. Moške delovne migracije so poleg tega držale še v druge smeri, medtem ko so imele ženske ožje možnosti poklicne izbire in jih je absorbiral predvsem mestni trg. Z možnostmi vse večjega stalnega vključevanja proletariata in s povečano težnjo prehajanja podeželskega prebivalstva v mesto se je v desetletjih pred prvo svetovno vojno krepilo tudi trajnejše doseljevanje moških iz bližnjega mestnega zaledja. Od tod krčenje razlike med žensko in moško priseljsko komponento iz primarnega izvornega bazena.

Tabela 2: Spolni sestav avstrijskega in tujega priseljenega prebivalstva, 1890–1910

	1890		1900		1910	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž
Avstrijske dežele	44,5	55,5	47,0	53,0	47,9	52,1
Tujina	54,9	45,1	53,9	46,1	54,8	45,2
Skupno	47,0	53,0	48,7	51,3	49,8	50,2

Tabela 3: Priseljeno prebivalstvo po spolu in deželah rojstva, 1890–1910

	1890		1900		1910	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž
Goriško-Gradiška	27,1	29,6	24,7	26,7	21,2	23,8
Kranjska	10,7	18,7	11,3	16,8	9,3	13,8
Istra	15,6	14,5	20,8	18,8	20,8	20,3
Skupno	53,4	62,7	56,8	62,3	51,2	57,9
Druge dežele	18,5	16,9	15,9	15,6	18,9	17,6
Avstrija	71,9	79,6	72,8	77,9	70,1	75,5
Tujina	28,1	20,4	27,2	22,1	29,9	24,5
Število priseljencev	28.884	32.605	35.124	36.970	49.173	49.609

Tabela 4: Priseljeno prebivalstvo nekaterih dežel po spolnem sestavu

	1890		1900		1910	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž
Goriško-Gradiška	44,8	55,2	46,8	53,2	46,9	53,1
Istra	48,9	51,1	51,3	48,7	50,4	49,6
Kranjska	33,7	66,3	38,9	61,1	39,9	60,1
Štajerska	58,7	41,3	46,0	54,0	49,3	50,7
Koroška	32,7	67,3	30,7	69,3	34,0	66,0

Presežek žensk je bil v primarnem izvornem bazenu značilen za tokove iz Goriško-Gradiške in predvsem iz Kranjske, kjer je ženska komponenta znašala do 66 odstotkov (tabela 4). S tem se je potrjeval izrazito ženski značaj kranjskega doseljavanja, ki je kot tako izstopalo že od 18. stoletja (Kalc 2008: 101–103). Na začetku 20. stoletja se je razlika med spoloma ublažila, ker je prišlo do večjega porasta moškega doseljavanja. Podobno je bilo od devetdesetih let pri toku iz Goriško-Gradiške, pri čemer se je v 20. stoletju ponovno občutno okrepila ženska komponenta priseljenega prebivalstva iz te dežele. V hitro rastočem istrskem dotoku so nekoliko prevladovali moški. Ne glede na to se je od leta 1890 med vsemi najbolj povečal ženski priliv iz Istre, saj se je število Istrank v Trstu več kot podvojilo in leta 1910 znašalo 20 odstotkov vseh priseljenk. Bolj ali manj poudarjeno spolno asimetrijo v korist žensk je opaziti tudi pri drugih tokovih, kot na primer v štajerskem, izstopala pa je predvsem v koroškem, v katerem je ženska komponenta znašala do 70 odstotkov. Tudi pri Koroški je šlo za tradicionalno značilnost, povezano še bolj kot v drugih primerih s specializacijo zaposlovanja na področju hišnega sluzenja.

Razlike v spolnem sestavu posameznih migracijskih tokov imajo kompleksna ozadja, saj so poleg vrst in usmeritev prostorske mobilnosti odraz makro- in mikrosistemov ter razmer v izvornem okolju priseljevanja. Med temi so tudi različne tipologije in strukture družin ter družbene strategije, ki so jih te in njihovi člani razvijali pri soočenju z izzivi modernizacijskih procesov in v odnosu do načinov življenja in kulturnih navad. Tako je na primer razširjena družina, ki je pod isto streho združevala več družinskih jeder oziroma vej sorodstva, kakršna je bila razširjena v Istri in Furlaniji, nudila ženski več možnosti za

subsistenco in tudi družinsko reprodukcijo. Na območjih male posesti in enojedrne družine sta bila izstopanje deklet (in fantov) ter vključevanje v zunanji trg dela pogosto neizogiben korak za sam obstoj malega kmečkega gospodarstva, za dekleta pa edina pot do gospodarske osnove in ustvarjanja lastne družine. Še bolj izrazito je bilo to pri slojih z nezadostno zemljo ali brez nje.

ŽENSKO DELO IN MESTNI TRG ZAPOSLOVANJA

Oris ženskega dela, področij in oblik zaposlovanja narekuje nekaj predpostavk o samem pojmovanju in percepciji ženskega gospodarskega udejstvovanja kot tudi o njenem statističnem izkazovanju. Poklic in delo žensk se v tem obdobju še vedno držita novoveške paradigme, ki posveča žensko družini in uravnava procese njene socializacije skladno s tem namenom. Pridobitno in nepridobitno delo ter poklicno izobraževanje deklet so mišljeni prvenstveno kot priprava na zakon in družino, pridobljena znanja in veščine pa veljata za nematerialni del dote (Groppi 1996). V 19. stoletju se ta spolna družbena delitev kljub ohranjanju osnovnega nastavka – odvisnega položaja ženske – začne v določenih družbenih okoljih in segmentih spreminjati in pridobivati nove organizacijske oblike ter razmerja med spoloma. Meja med kontinuiteto in spremembo teče vzdolž meje med tradicionalnim kmečkim svetom in svetom, v katerem veljajo tržni delovni odnosi. V tem se tradicionalna delitev dela po spolu meša z novimi delitvami, odpira dialektična razmerja med spoloma bodisi z vidika družbenega položaja ženske, v industrijskih produktivnih oblikah pa tudi z vidika konkurenčnega razmerja med moškim in ženskim delom (Pescarolo 1996: 299–300). Materinstvo in skrb za družino ostajata vsekakor prvenstveni vlogi ženske. Zato je njeno gospodarsko udejstvovanje odvisno od stanu, poroka pa je prelomnica v naravi ženskega dela. Je ločnica med fazo, ko se ženska v večji meri posveča pridobitnemu delu, in fazo, ko se umakne v družinsko sfero, oziroma ko njena pridobitna vloga, v kolikor se odvija v nerednih oblikah in v senci vloge matere in gospodinje, pogostokrat uhaja formalni opredelitvi in postane statistično manj vidna.

Nakazane značilnosti ženske participacije v pridobitnih gospodarskih dejavnostih se jasno odražajo v deležu aktivnih žensk, njihovem stanu in starostni strukturi. Ob popisu leta 1900 so med ženskami v Trstu našteji 27 odstotkov aktivnih (vključno s hišnimi posli, ki so po avstrijski statistiki sicer veljali za vzdrževano prebivalstvo), medtem ko jih je bilo med moškimi 66 odstotkov. Med aktivnimi ženskami je bilo 56 odstotkov mlajših od 30 let in 71 odstotkov mlajših od 40 let; 70 odstotkov je bilo samskih, 14 odstotkov pa vdov ter ločenih, se pravi žensk brez 'partnerja z dohodkom' (t. i. *breadwinner*), za katere je bila do določene starosti značilna tudi višja stopnja gospodarskega udejstvovanja (Frühbauer 1906: LXXI). Poročenih žensk je bilo med aktivnimi torej samo 16 odstotkov. Prelomni značaj prehoda iz samskega v zakonski stan se najočitneje izrazi v starostnih razredih 15–25 in 25–35 let, ko se delež aktivnih žensk skrči z 52,4 na 30,4 odstotka.²

Kje vse so se zaposlovale aktivne ženske? Trst je bil do devetdesetih let 19. stoletja pomorsko in izrazito trgovsko mesto, v katerem so bile večinoma le manjše in srednje velike proizvodne dejavnosti, povezane z merkantilno prostopristaniško funkcijo. Po odpravi proste luke se je ekonomija spreminjala skladno s pretovorno vlogo pristanišča, z rastjo industrije in same mestne aglomeracije. S tem se trg ženskega dela ni bistveno spremenil, in slika, ki jo daje popis leta 1900, se razen nekaterih manjših premikov ujema s tisto ob popisu, ki ga je občinska uprava opravila leta 1875 (La popolazione 1878), ko se je med drugim zaradi preživetosti prostopristaniškega modela razvoja mesto soočalo s krizo. Ženske aktivnosti so se zgoščale v dveh sektorjih (po statistični opredelitvi), v obrti in industriji ter med hišnimi posli in najemnimi delavci, v obeh primerih s po 39 odstotki zaposlenih (tabela 5). V prvem, zelo razčlenjenem razredu, so ženske predstavljale dobrih 29 odstotkov vseh zaposlenih. Daleč največ jih je delalo

² Zaposlenost je beležila višek v starostih 15–20 let, ko je s 56 odstotki edinkrat presežala polovico vseh žensk, v starosti 20–25 pa je bila 48,5-odstotna.

v oblačilnih obrtéh, zlasti v šiviljstvu in krojaštvu, ki sta zaposlovala skoraj 4.500 žensk. Od teh jih popis 40 odstotkov uvršča med nosilke obrti, preostale pa med delavke. Druga največja obrtna skupina so bile z 2.400 primeri perice, ki so skupaj s šiviljami predstavljale tri četrtine vseh žensk, zaposlenih v obrti in industriji. Preostali del je odpadel predvsem na živilske obrti, med katerimi je bilo tudi krušarstvo, na industrijo papirja, kjer so bile ženske zaposlene predvsem v tovarni igralnih kart, na tekstilno in kemijsko proizvodnjo ter tiskarstvo.

Tabela 5: Žensko aktivno prebivalstvo leta 1900 po stanu in področjih zaposlovanja

	Število	Samske	Poročene	Vdove	Skupno	Samske	Poročene	Vdove	Skupno
Kmetijstvo	1.088	2,8	11,3	4,6	4,4	44,1	41,4	14,5	100
Obrt in industrija	9.652	39,8	43,5	29,3	38,9	71,5	18,0	10,5	100
Trgovina	3.220	8,3	22,5	25,7	13,0	44,6	27,9	27,5	100
Javni sektor	1.304	4,7	6,8	6,2	5,3	62,7	20,8	16,5	100
Hišni posli in najemni delavci	9.539	44,5	15,9	34,3	38,5	81,0	6,6	12,4	100
Skupno	24.803	100	100	100	100	70,0	16,1	13,9	100

V poklicnem razredu hišnih poslov in najemnih delavcev so ženske predstavljale 71 odstotkov zaposlenih, med samimi hišnimi posli, ki so sestavljali glavnino te statistične skupine, pa je ženski delež presegal 94 odstotkov. Bile so predvsem navadne služkinje, a tudi kuharice, sobarice, strežnice, varuške, dojilje in guvernante. Če izvezemo prostitucijo, je bilo služenje po domovih najbolj žensko obarvan poklic in hkrati najštevilčnejša ženska poklicna dejavnost. Število hišnih poslov se je sicer v primerjavi s prejšnjimi desetletji zmanjšalo, kar je bilo skladno s splošno težnjo upadanja števila hišnega osebja v tem obdobju (Hahn 2012: 115). Izrazitejšo skrčenje te poklicne skupine je Trst beležil ob gospodarski krizi v sedemdesetih letih, ko se je poslabšal gmotni položaj slojev, ki so si lahko privoščili hišno služinčad (La popolazione 1878: LXVI). V zvezi s tem je vredno opozoriti tudi na pojav aleksandrinstva, se pravi usmeritve pomembnega dela toka ženske migracije z Goriškega, povezane s služenjem, proti alternativnemu in gospodarsko ugodnejšemu egiptovskemu trgu služnostnega dela.³ To je nedvomno odtegnilo Trstu del tradicionalnega goriškega ženskega priseljevanja.

Med preostalimi sektorji je največ žensk zaposlovala trgovina (13 odstotkov), kjer se je v primerjavi s prejšnjimi desetletji njihova prisotnost okrepila. Največ jih je bilo v gostinstvu in živilski ter oblačilni malo-prodaji (skupno 68 odstotkov), kjer so nastopale kot nosilke dejavnosti, še bolj pa kot odvisne delavke, v tem primeru tudi v grosističnih podjetjih. Prav tako se je povečal delež zaposlenih v javnem sektorju (5,3 odstotka), kar je bilo povezano v prvi vrsti s šolstvom in z učiteljskim poklicem ter zdravstvom, v katerem so ženske delale kot babice in nižje bolnišnično osebje. Najmanj žensk je bilo zaposlenih v kmetijstvu (4,4 odstotka), ki je bilo doma v obmestju, s tem da se je njihov delež v tem sektorju zmanjševal. Poudariti je treba, da so bile kljub temu, če izvezemo hišne posle, ženske iz podeželske okolice v večji meri soudeležene v pridobitnih dejavnostih kot mestne. Poleg kmečkega dela so imele v domeni pomemben del obrtnih in trgovskih dejavnosti v odnosu z mestom, od prodaje vrtnin, mleka, cvetja in drugih pridelkov, do pranja perila in peke ter prodaje kruha.

Oglejmo si še nekatere strukturne značilnosti posameznih poklicnih kategorij, ki se pokažejo v luči starostne diskriminante in stanu. Služenje po domovih je bilo načeloma združeno z bivanjem v delodajalčevem gospodinjstvu. Ta oblika dela ni bila združljiva s zakonskim stanom, zato so bile med hišnimi posli skoraj izključno samske in večinoma mlajše delavke. Šlo je za pravo armado deklet in žensk, starih v več kot polovici primerov od 15 do 25 let, v treh četrtinah pa do 35 let. Starejše, vse do 70. leta, so bile večinoma zapisane celibatu. Trg hišnih poslov je bil koncentriran v mestu, zlasti v elitnejših meščanskih okrajih, kar se je odražalo tudi v izraziti prevladi žensk med prebivalstvom. Zaposlovali so jih predvsem

³ Podrobneje o tem pojavu Milharčič Hladnik (2014).

nosilci trgovskih, obrtnih in industrijskih dejavnosti ter pripadniki javnega in zasebnega uradništva, svobodni poklici in razni rentniki. Zadnje štiri skupine so bile z 20 ženskimi posli na 100 aktivnih pripadnikov tudi proporcionalno največji delodajalci. Trg ženskih poslov je segal seveda tudi v nižje družbene sloje in po malem v kmečko okolico. Glede žensk med tržnimi delavci je zanimivo, da so se s tem delom preživljale mnoge starejše vdove, ki so živele v samostojnem gospodinjstvu.

Delo v obrti in industriji je bilo bolj dostopno tudi poročenim ženskam, ki so sestavljale 18 odstotkov vseh aktivnih nasproti 71 odstotkom samskih in 11 odstotkom vdov v tem sektorju. Značilno je, da so bile samske ženske, ki so delale po domovih, še mlajše kot delavke, saj jih je bilo več kot 83 odstotkov starih do 30 let, polovica pa do 20. To je povezano s koncentracijo zaposlovanja v oblačilnih obrteh, v katere so mnoge kot vajenke vstopale med 10. in 15. letom, po 20. letu pa so to delo vse bolj opuščale. V šiviljskem poklicu je bilo le malo poročenih in ovdovelih žensk. Večina šivilj je, kot je bilo že omenjeno, delala v odvisnem razmerju, številne so bile samostojne delavke in tudi delodajalke. Šiviljstvo se v tem obdobju ob služenju kaže kot najmnogičnejša oblika poklicnega izobraževanja in pridobitništva, ki jo ubirajo dekleta na poti do poroke in družinskega življenja. Druga množična in najbolj reprezentativna ženska obrtna dejavnost, pranje perila, je imela drugačne strukturne konotacije. Od šiviljstva se je razlikovala po višji starosti žensk in močni zastopanosti poročenih. Več kot dve tretjini peric je bilo namreč starejših od 25 let, med njimi je bilo le 37 odstotkov samskih. Ta dejavnost je bila razširjena v predmestnih in obmestnih območjih, v katera se je iz mesta preselila tudi zaradi ustrežnejših prostorskih razmer za pranje. Zaradi bližine in ugodnih prometnih stikov so tu ženske lahko usklajevale dejavnost z gospodinjstvom in pogosto s kmečkim delom (Repinc 1990). Kot krajevna specializacija se je skupaj s strankami prenašala na mlajše generacije. Podobno je veljalo za peko kruha, s katero so se ukvarjale poročene žene in dekleta iz obmestja (Jakomin 1987), medtem ko so se dela v tovarniških ali večjih obratih, na primer v pražarni ali tovarni igralnih kart, lotevale predvsem samske meščanke.

Tudi trgovske dejavnosti so sovpadale s zrelejšo starostjo, zaradi česar so med zaposlenimi v tem razredu prevladovale poročene in ovdovele ženske. Več kot dve tretjini vseh zaposlenih je bilo starejših od 30, med poročenimi in vdovami pa je bila več kot polovica starejših od 40 let. Če se osredotočimo na najbolj zastopana področja, gostinstvo ter živilsko in oblačilno maloprodajo, so poročene in vdove nastopale večinoma kot nosilke dejavnosti, na primer gostiln, penzionov, oddajanja sob, prodajaln sadja in zelenjave, tekstilnega blaga ali tobakarn. Sektor je nudil lepe priložnosti tudi mladim dekletom, ki so prav tako med nosilkami, predvsem med odvisnim trgovskim osebjem. Starejše in poročene ter ovdovele so prevladovale tudi med delavkami v kmečki ekonomiji, vendar so bile v tem primeru, podobno kot neporočena dekleta, večinoma opredeljene kot pomožni člani kmečke družine. Na področju javnega dela, se pravi v šolstvu in zdravstvu, so spet prevladovale samske, tudi starejše, saj je bilo med njimi največ celibatu zavezanih učiteljic. Opravljanje babiškega poklica in oskrbe v bolnicah sta bila pretežno stvar poročenih in ovdovelih žensk.

Ob koncu pregleda naj povzamemo še razmerja med spoloma na posameznih področjih udeleževanja. V celoti so ženske leta 1900 predstavljale 31 odstotkov aktivnega prebivalstva. Največji delež so imele, kot smo videli, v poklicnem razredu hišnih poslov in najemnih delavcev, kjer so predstavljale 71 odstotkov zaposlenih. Sledili sta obrt in industrija z 29,3 odstotka, nato kmetijstvo s 23,5 odstotka, in javne službe, v katerih je bilo med zaposlenimi 21 odstotkov žensk. Najmanjšo participacijo ženskega dela je beležil razred trgovine in prometa, kjer jih je bilo 14,2 odstotka vseh zaposlenih. Iz vsega podanega se jasno izraža značaj ženskega dela in trga zaposlovanja v povezavi s spolno delitvijo vlog in družbenim položajem žensk. Ta delitev je sovpadala tudi z različno vrednostjo moške in ženske pridobitnosti, se pravi s tržno ceno moškega in ženskega dela, in posledično s konkurenčnostjo, čeprav je ta, v odsotnosti tovarniške proizvodnje, primerne za žensko delo, ostajala v Trstu manj poudarjena. Sicer je bilo žensko delo, zlasti delo poročenih žensk, v dobri meri zrcalo donosnosti moškega dela in se je odražalo v splošnih stopnjah zaposlenosti prebivalstva. Te so bile višje, kjer je niska in nestalna donosnost moškega dela narekovala žensko participacijo. Med proletariatom je bila kot kompenzacijska strategija splošno razširjena pridobitna angažiranost čim večjega števila družinskih članov, tudi otrok, ki so odnos

do trga dela usklajevali kot skupina in ne individualno (Kocka, Haupt 1996: 772). Ta težnja pa ni bila obče veljavna, saj je mogoče tudi med revnejšimi družbenimi sloji v mestu marsikje najti nizko stopnjo splošne in tudi ženske delovne udeležbe. V teh okoljih je bila najpogosteje prava revščina.

Glede vrednosti in ločevanja moškega in ženskega dela je vsekakor vredno omeniti opazke in razmišljanja avtorja elaborata popisne statistike iz leta 1900, ki odražajo vizijo družbene organizacije in njenih kulturnih načel v odnosu do ženske pridobitnosti. Družbeni in tehnični napredek ter rast delavskih mezd – je zapisal – podžigajo intenzivnost ženskega dela. Zaradi njegove nižje vrednosti in prevelike ponudbe pa znižujejo tudi vrednost moškega dela. Na ta način dodatno spodbujajo žensko k vključevanju na trg zaposlovanja, večajo težo ženske pridobitnosti v družinski ekonomiji in jo odtegujejo od njenih družinskih vlog. Žensko delo, ki konkurira moškemu, torej negativno učinkuje na družinsko ekonomijo. Rešitev vprašanja ni v delu žensk, temveč v višanju vrednosti moškega dela, zato da bosta ženski zagotovljena »mesto in funkcija, ki ji ju dodeljujeta narava in etika« (Frühbauer 1906: LXXI).

DOMAČINKE IN PRISELJENKE

Nadaljnje vprašanje je, kakšno mesto so imele v orisanem ženskem gospodarskem udejstvovanju domačinke in kakšno priseljenke, ter kakšna razmerja so delovala v navezi med ženskim priseljevanjem v mesto in mestnim trgom dela. Priseljenci in priseljenke so v mesto prihajali iskat zaposlitev in zaslužek. Prihajali so mladi, in kljub temu da je pojav zajemal tudi cele družine z otroki, večinoma samski ali sami brez družinskih članov. Za ilustracijo naj navedemo priseljenški kontingent iz leta 1900, ki so ga sestavljale v več kot 70 odstotkih osebe, mlajše od 30 let, skoraj 59 odstotkov pa je bilo starih od 15 do 30 let. Zaradi vsega tega je bila med priseljenci zaposlenost višja kot med prebivalstvom, rojenim v Trstu, še posebno med ženskami, glede na to, da so namenjale gospodarskemu udejstvovanju mlajše obdobje svojega življenja. Tako je bila ob popisu leta 1900 med priseljenkami stopnja zaposlenosti 33,4-odstotna, medtem ko se je s pridobitnimi dejavnostmi ukvarjalo le 22,5 odstotka rojenih Tržačank. K stopnji zaposlenosti priseljenk so prispevale zlasti služkinje s svojim rigoroznim samskim stanovskim profilom in individualno priseljenško tipologijo. Tudi brez njih je aktivnost priseljenk (20,5 odstotka) presegala povprečno žensko aktivnost in predvsem aktivnost žensk v mestu (18 odstotkov). Priseljenke so namreč v večjem številu pripadale slojem, pri katerih so gmotne razmere terjale pridobitno delo žensk, in to tudi v višji starosti in po prestopu v zakonski stan.

Tabela 6: Tržačanke in priseljenke leta 1900 po področjih zaposlovanja

	Tržačanke		Priseljenke		
	Število	%	Število	%	%
Kmetijstvo	703	5,7	385	3,1	35,4
Obrt in industrija	7.705	62,6	1.947	15,6	20,2
Trgovina	1.429	11,6	1.791	14,3	55,6
Javni sektor	675	5,5	629	5,0	48,2
Hišni posli in najemni delavci	1.793	14,6	7.746	62,0	81,2
<i>Skupno</i>	<i>12.305</i>	<i>100</i>	<i>12.498</i>	<i>100</i>	<i>50,4</i>

Iz tabele 6 je razvidno, kako so se v Trstu rojene ženske in priseljenke različno razporejale po raznih območjih pridobitnega udejstvovanja in kako se je trg zaposlovanja dokaj jasno delil na podlagi krajevnega izvora zaposlenih. Diskriminanta med domačinkami in priseljenkami se je izražala pri dveh največjih skupinah, kjer so v obrti in industriji daleč prevladovale prve, med hišnimi posli in tržnimi delavkami pa druge. Če oddelimo hišne posle od najemnih delavk, se delež priseljenk še poveča. Hišni posli niso predstavljali samo najbolj množičnega in izključno ženskega segmenta dela, ampak tudi področje, na

katerem so se zaposlovale največ in predvsem priseljenke. V obrti in industriji se kaže skoraj natanko obrnjen slika, medtem ko je razmerje v trgovini in javnem sektorju precej uravnoteženo.

Nakazana delitev je bila povezana z značilnostmi poklicev in različnimi izhodišči ter življenjskimi perspektivami mestnih in podeželskih deklet pri vstopanju na trg dela. Roditi se, predvsem pa stanovati v mestu v krogu svoje družine ali drugega samostojnega gospodinjstva, je omogočalo in tudi spodbujalo vključevanje v dejavnosti, ki niso zahtevale sobivanja z delodajalcem in podrejanja tujemu družinskemu okolju. Da je bilo slednje ključnega pomena, kažejo tudi analize o oblikah bivanja žensk v mestu, iz katerih izhaja, da mestne ženske med hišnimi posli večinoma niso zapuščale svoje družine (Hahn 2001: 114). Mestna dekleta so tako videla adut za delovno fazo svoje življenjske poti in nadaljnje družbene aspiracije v rokodelskih dejavnostih. Poklici, povezani z izdelovanjem oblek, zlasti šiviljski in krojaški, so se lahko opravljali tudi samostojno in na domu, uporabni so bili neposredno za družinske potrebe, usklajeni so bili z vzgojo in vlogo ženske kot osrednjega lika družinske sfere, pridobitni potencial pa so ohranjale celotno življenje. Na to poklicno izbiro je treba pogledati tudi skozi prizmo potreb in statusnih aspiracij družine ter upoštevati vlogo osebnih vezi, poznanstev, zaupnih in drugih relacij, ki so pri prebivalstvu, integriranem v mestnem okolju, olajšale stik s trgovim delu in poklicnim izobraževanjem.

Mentaliteta in poklicna orientacija mestnih deklet sta tako puščali trg hišnega dela na stečaj odprt vrstnicam s podeželja. Zanje je bilo služenje prikladnejša in v večini primerov edina možnost, ker jim je delovno razmerje z bivališčem omogočalo sam dostop do mesta. Hkrati je zadoščalo konvencionalnemu pojmovanju njihove varnosti in moralne integritete, ki sta bili pri migrantkah samih vedno predmet javne skrbi in posebnega nadzora. Hišno delo je bilo zato najbolj receptivno in najlažje dostopno področje neposrednega vključevanja priseljenk na mestni trg dela. Delitev po izvorni diskriminanti se je skladala s kulturnimi vzorci in z družbenimi vrednotami, po katerih je služnostno delo, zlasti tisto najnižjega ranga, veljalo za specializacijo preproste in neizobražene podeželske delovne sile. V očeh podeželskih deklet, ki so se odzivale na povpraševanje po hišnih poslih, pa je poleg priložnosti za zadoščanje gospodarskim potrebam pomenilo korak v smeri drugačne in po možnosti boljše življenjske perspektive od tiste v tradicionalnem okolju.

Priseljenke so bile vsekakor aktivne tudi na drugih gospodarskih področjih, zlasti v trgovini in obrti, kjer jih je bilo zaposlenih 30 odstotkov. Dostop do teh dejavnosti se je načeloma razlikoval od služenja, saj v mnogih primerih ni bil neposredno povezan s priselitvijo. O tem govori starostna struktura priseljenk ob prihodu v Trst, v kateri se spet kaže jasna delitev med hišnimi posli in zaposlenimi na drugih področjih. Medtem ko se je pri služkinjah prihod ujemal z vstopanjem v službo in se je v več kot 90 odstotkih popisanih leta 1900 do njega prišlo z najmanj 15. letom starosti, je od priseljenk, aktivnih v obrti in trgovini, več kot 43 odstotkov prispelo v Trst mlajših od 15 let, 30 odstotkov pa mlajših od 10 let. Številne so torej živele v mestu od otroških let in so v trenutku vključevanja v svet dela sledile logikam domačink. To in podatek, da se je med hišnimi delavkami le vsaka deseta priselila v predelovni starosti, pri poklicnih in statusnih izbirah spet poudarja pomen samostojnega bivanja, udomačitve ter socializacije v mestu. Ne pomeni pa, da se priseljenke na trgovski in obrtni sektor niso obračale tudi neposredno in v enaki starosti kot služkinje. Med drugim je bilo pri mnogih trgovskih in obrtnih dejavnostih poskrbljeno za bivanje pomožnega osebja. Ne smemo niti pozabiti, da so bile med mestom in podeželjem razporedene relacijske mreže, ki so delovale v oporo priseljevanju in zaposlovanju. Primeri nosilk obrtnih in trgovskih dejavnosti med priseljenkami so bili spet večinoma rezultat v mestu prehojene razvojne poti in pridobivanja novih poklicnih in socialnih identitet.

SKLEP

Slika, ki smo jo podali, je shematična upodobitev zaposlovanja in priseljevanja žensk, ki jo v tem in še poznejšem času srečujemo v podobnih variantah tudi v drugih mestih (Ramella 2008). Koristna je kot okvirna podlaga za analizo in primerjavo obravnavanih pojavov v njihovem celovitem obsegu kot tudi

v specifičnih segmentih in sestavinah. Ti pa so, jasno in kot ugotavljajo številne študije, neprimerno bolj kompleksni, kot jih morejo osvetliti uporabljeni podatki, saj je za njihovo poglobljanje treba poseči po drugih virih in raziskovalnih pristopih, uveljavljenih pri preučevanju zgodovine dela in mobilnosti (Gribaudi 1987; Rosental 1999; Milharčič Hladnik 2009; Steidl 2009; Ledinek Lozej, Rogelja 2012). Naj za zaključek poudarimo samo dve vprašanji, ki razširjata opazovalno perspektivo v tej smeri. Prvo se tiče ženskega pridobitnega dela, ki se je s poroko tako drastično umaknilo s statističnega prizorišča, a se je v mnogih primerih nadaljevalo v modalitetah, ki so uhajale statističnim klasifikacijam in ga je zato treba tehtati z drugačnimi zaznavnimi in vrednostnimi kriteriji. Drugo se nanaša na priseljevanje, ki ni bilo enosmerni in linearni pojav. Da se prikaže stvarnejša slika ženskih in moških migracijskih relacij z mestom in opiranja na njegove življenjske resurse, je ključnega pomena upoštevanje ne samo prihajanja in ostajanja, ampak tudi odhajanja ter oblik mobilnosti, ki za sabo niso pustile vidnejših sledov.

VIRI IN LITERATURA

- Bade, Klaus (2005). *Evropa v gibanju: Migracije od poznega 18. stoletja do danes*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Cattaruzza, Marina (1979). *La formazione del proletariato urbano: Immigrati, operai di mestiere, donne a Trieste dalla metà del secolo XIX alla prima guerra mondiale*. Torino: Mussolini editore.
- Dorsi, Pier Paolo (1996). I »regnicoli«: Una componente dimenticata della società triestina in età asburgica. *Trieste, Austria, Italia tra Settecento e Novecento: Studi in onore a Elio Apih* (ur. Marina Cattaruzza). Udine: Del Bianco, 113–130.
- Dukovski, Darko (2012). Habsburški popisi stanovništva kao izvor podataka za društvenu i ekonomsku povijest: Procesi modernizacije u Istri – usporedne statistike Kopra i Pule. *Prvi moderni popis stanovništva u Istri – Il primo censimento demografico moderno in Istria – Prvi moderni popis prebivalstva u Istri* (ur. Aleksej Kalc). Koper/Capodistria: Histria Editiones, 333–356.
- Finzi, Roberto, Panariti, Loredana, Panjek, Giovanni (ur.) (2003). *Storia economica e sociale di Trieste. La città dei traffici: 1719–1918*. Trieste: Lint.
- Frühbauer, Attilio (1906). *Censimento della popolazione a Trieste al 31 dicembre 1900: Età, stato civile, professione o condizione, immigrazione*. Trieste: Il Municipio Di Trieste Editore.
- Gribaudi, Maurizio (1987). *Itinéraires ouvriers: Espaces et groupes sociaux au début du XXe siècle*. Paris: Éditions de l'EHESS.
- Groppi, Angela (1996). Lavoro e proprietà delle donne in età moderna. *Il lavoro delle donne* (ur. Angela Groppi). Roma, Bari: Laterza, 119–163.
- Hahn, Sylvia (2001). Nowhere at Home? Female Migrants in the Nineteenth Century Habsburg Empire. *Women, Gender and Labour Migration, Historical and Global Perspectives* (ur. Pamela Sharpe). London, New York: Routledge, 108–126.
- Hahn, Sylvia (2012). *Historische Migrationsforschung*. Frankfurt, New York: Campus Verlag.
- Jakomin, Dušan (1987). *Škedenjska krušarca – Servola: La portatrice di pane*. Trst: Dom Jakoba Ukmarja.
- Kalc, Aleksej (2008). *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju*. Koper: Knjižnica Annales.
- Kalc, Aleksej (2013). Vidiki razvoja prebivalstva Goriško-Gradiške v 19. stoletju in do prve svetovne vojne. *Acta Histriae* 21/4, 1–24.
- Kocka, Jürgen, Haupt, Heinz-Gerhard (1996). Vecchie e nuove classi nell'Europa del XIX secolo. *Storia d'Europa: 5: Letà contemporanea, secoli XIX–XX* (ur. Paul Bairoch, Erik J. Hobsbawm). Torino: Einaudi, 675–750.
- La popolazione (1878). *La popolazione di Trieste nel 1875: Resoconto ufficiale del censimento generale della popolazione effettuato secondo lo stato del 31 dicembre 1875*. Trieste: Civico Ufficio Statistico Anagrafico.
- Lazzarini, Antonio (1981). *Campagne venete ed emigrazione di massa (1866–1900)*. Vicenza: Istituto per le ricerche di storia sociale e di storia religiosa.

- Ledinek Lozej, Špela, Rogelja, Nataša (2012). Šavrinka, Šavrini in Šavrinija v etnografiji in literaturi = The Šavrinka, Šavrin, and Šavrinija in Ethnography and Literature. *Slavistična revija* 60/3, 537–560.
- Micelli, Francesco (1991): L'emigrazione dal »Friuli orientale«. *Economia e società nel Goriziano tra '800 e '900: Il ruolo della Camera di Commercio (1850–1915* (ur. Furio Bianco, Maria Masau Dan). Monfalcone: Edizioni della Laguna, 173–190.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2009). Ustna zgodovina Luise Passerini in raziskovanje migracij v kontekstu subjektivnosti. *Dve domovini / Two Homelands* 29, 93–101.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2014). Pomen biografske metode za re-kreacijo spomina na ženske delovne migracije iz Goriške. *Dve domovini / Two Homelands* 40.
- Österreichische Statistik (1882–1914): *Ergebnisse der Volkszählungen etc.*, Band XXXII, Heft 1, 2, 5 (1890); Band LXIII, Heft 1, 2; Band LXIV, Heft 1, 2 (1900); Band 1 Neue Folge, Heft 1, 2; Band 2 Neue Folge, Heft 1 (1910). Dunaj: K. k. Statistische Central-Commission.
- Page Moch, Leslie (1992). *Moving Europeans: Migration in Western Europe since 1650*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- Pescarolo, Alessandra (1996). Il lavoro e le risorse delle donne in età contemporanea. *Il lavoro delle donne* (ur. Angela Groppi). Roma, Bari: Laterza, 299–344.
- Ramella, Franco (2008). Variazioni sul tema delle donne nelle migrazioni interne. *Donne e uomini migranti* (ur. Angiolina Arru, Daniela Caglioti, Franco Ramella). Roma: Donzelli, 108–144.
- Repinc, Martina (1990). *Perice v vaseh tržiškega Brega (od 1918 do zatona obrti)*. Diplomaska naloga, Univerza v Ljubljani.
- Rosental, Paul-André (1999). *Les sentiers invisibles: Espaces, familles et migrations dans la France du XIXe siècle*. Paris: Éditions de l'EHESS.
- Steidl, Annemarie (2009). Introduction. *European mobility. Internal, international, and transatlantic moves in the 19th and early 20th centuries* (ur. Annemarie Steidl, Josef Ehmer, Stan Nadel, Hermann Zeitlhofer). Göttingen: V & R unipress, 7–16.